

Research Paper

A Phenomenological Escape from Russell's Critique in "Why Am I Not a Christian?" On the Prejudice of Religious People

Mahmoud Dayyani¹ , Mohammad Ali Dayyani^{*2}

¹ Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, University of Mazandaran.

² PhD in Religions and Mysticism and Postdoctoral Fellow at the University of Mazandaran, m.alidayyani@yahoo.com

[10.22080/jepr.2026.29315.1282](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.29315.1282)**Received:**

May 25, 2025

Accepted:

December 6, 2025

Available online:

December 31, 2025

Keywords:

Phenomenological Criticism, Bertrand Russell, Religious Fanaticism, Academic Theologians, Arrogance

Abstract

In the current century, a great philosopher like Bertrand Russell has confronted the world of faith and theology with fundamental challenges, the essence of which can be found in the concept of "religious bigotry." According to her opinion in the book "Why Am I Not a Christian?", Religion leads to prejudice, and the prejudice of religious people will result in nothing but petrification and dogmatism, which the present study interpreted as "arrogance." Apart from her view of all religious believers, especially Christian believers, it seems that, from a phenomenological perspective, to pathologize Russell's statement and ultimately respond to her criticism, we must first pay attention to the "academic theologians" as the leaders and influencers in this field. The following article has attempted to address the issue of arrogance in this field by using a phenomenological method based on objective-applied manifestations and a descriptive-analytical type; due to the novelty of the subject and the lack of necessary specialized resources, relying on argumentative perspectives and based on a self-constructed and experience-oriented theoretical movement, while presenting a clear picture of academic theology, in relation to it. And as a result, it offers solutions to overcome this unfortunate intellectual and behavioral dilemma. As a result, it recommends strategic reasoning principles to the principle of research and investigation, the systematic application of which will reduce the prejudice of religious people and the resulting arrogance in the thought and practice of professors and students in the field of academic theology, and consequently, free them from Russellian criticism.

*Corresponding Author: Mohammad Ali Dayyani

Address: University of Mazandaran.

Email: m.alidayyani@yahoo.com

Extended Abstract

In the present century, a great philosopher like Bertrand Russell has confronted the world of faith and theology with fundamental challenges, the essence of which can be found in the concept of "religious bigotry."

According to her opinion in the book "Why Am I Not a Christian?", Religion leads to prejudice, and the prejudice of religious people will result in nothing but petrification and dogmatism, which the present study interpreted as "arrogance." One of the challenging concepts that has been widely criticized and condemned in the religious, political, scientific, and economic arenas is the issue of arrogance. In terms of typology and genealogy, arrogance has variations that are each worth analyzing in their own right, considering that arrogance is a morally and socially reprehensible trait, as it goes beyond the realm of thought and thought and enters the realm of behavior and action. Another point is that a fundamental difference must be made between the three terms that refer to each other and their conceptual limits and boundaries must be recognized from each other; just as arrogance in the field of belief is considered different from arrogance in the field of science and in the field of religious knowledge, all three are considered different from each other. Apart from Russell's view of all religious believers, especially Christian believers, it seems that, from a phenomenological perspective, to pathologize Russell's statement and ultimately respond to her criticism, we must first pay attention to the "academic theologians" as the leaders and influencers in this field. The question is: How can Muslim theologians and theological readers, as those who breathe and live in the realm of academic theology,

distance themselves from arrogance in the theoretical and practical realms and escape Russellian criticism, using strategic-argumentative principles? This research has attempted to use the phenomenological method, which is based on examining the attributes of phenomena (symbols) and does not pay attention to the essence of phenomena (beings), due to the novelty of the subject and the lack of necessary specialized resources, relying on argumentative perspectives and based on a self-constructed and experience-oriented theoretical movement, to benefit from Russell's criticism of the followers of religion. This means that theology in the hands of academic theologians should be viewed as a living and vital entity, and considering the existing manifestations of this field - and not its beings - from the heart of this objective - and not subjective - phenomenon, it should present strategies so that academic theologians can escape Russell's criticism by clinging to it. In the first step, it presents a clear picture of the characteristics of academic theology, and due to the novelty of the subject and the lack of necessary specialized resources, in considering the acquisition of resources, while there are special limitations, it considers academic theology to have certain characteristics, including: Theology as a solid and independent discipline, having a systematic system, a specific domain of knowledge, a diversity of interdisciplinary and extra disciplinary attitudes and tendencies, originality of perspective, extensive attention to the text, capacity for conceptual studies, capacity for comparative studies, capacity for comparative studies, The capacity for phenomenological studies, the capacity for interdisciplinary studies, was mentioned. At the same time, the recognition of the characteristics of the field of academic theology, which can reveal and strengthen the grounds for

arrogance in theologians and theological readers, is presented in a categorized and orderly manner, including: He pointed out the lack of philosophizing and rethinking of previous acceptances, a fanatical and devout view of previous acceptances, failure to recognize the authenticity of other perspectives, interpretation based on opinion, deviation in the methodical conduct of comparative studies, underestimation of comparative studies, disregard for phenomenological studies, and lack of precision in expressing statements in the

form of non-expert and non-scientific statements. Finally, the authors have found that theologians and academic theological students, by adhering to the practical strategies outlined in this research, can, to a large extent, take steps to overcome the intellectual and practical dilemma of arrogance in thought and action, and consequently, distance themselves from Russell's criticism. In this research there is no funding support and declared no conflict of interest.

References

Russell, Bertrand, 2019, *Why I am not a Christian*, compiled by Paul Edwards, translated by Amir Soltanzadeh, Alam Publishing House, Tehran.

Sidney Hook, 1399, "Lord Russell and the War Crimes Trial", Bertrand

Russell: critical assessments, edited by A. D. Irvine, New York, Volume 1.

Dartig, Andre, 1994, *What is Phenomenology?*, Translated by Mahmoud, Nawali, Samt Organization Publications, Tehran.

علمی

گریز پدیدارشناختی از نقد راسل در «چرا من مسیحی نیستم؟» پیرامون تعصب اصحاب دین

محمود دیانی^۱ ID، محمدعلی دیانی^۲ * ID

^۱ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران.

^۲ دکترای ادیان و عرفان و دانش‌آموخته پسادکتری دانشگاه مازندران، m.alidayyani@yahoo.com

[10.22080/jepr.2026.29315.1282](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.29315.1282)

چکیده

در قرن حاضر، فیلسوفی بزرگ هم‌چون برتراند راسل، دنیای مؤمنانه و عرصه الاهیات را با چالش‌هایی بنیادین مواجه نموده که چکیده آن‌را می‌توان در مفهوم «تعصب اصحاب دین» جست‌وجو کرد. به عقیده او در کتاب «چرا من مسیحی نیستم؟»، دین، منجر به تعصب شده و تعصب دین‌ورزان، نتیجه‌ای جز تجر و جزم‌اندیشی در پی نخواهد داشت که پژوهش حاضر، از آن به «کبر ورزی» تعبیر کرد. جدای از تلقی وی درباره همه مؤمنان ادیان؛ به‌ویژه مؤمنان مسیحی، به نظر می‌رسد، از حیث پدیدارشناختی، برای آسیب‌شناسی بیان راسل و در نهایت، پاسخ به نقد او، در بادی امر باید به «اصحاب الاهیات آکادمیک»؛ به عنوان سرآمدان و تأثیرگذاران این عرصه توجه نمود. پرسش این است که الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان مسلمان؛ به عنوان کسانی که در عرصه الاهیات آکادمیک، تنفس نموده و حیات دارند، چگونه می‌توانند با مبانی راهبردی-استدلالی، از کبر ورزی در عرصه‌های نظری و عملی، فاصله گرفته و از نقد راسلی بگریزند؟ نوشتار پیش رو کوشیده تا با روش پدیدارشناختی مبتنی بر نموده‌های عینی-کاربردی و گونه توصیفی-تحلیلی؛ به جهت بدیع بودن موضوع و فقدان منابع تخصصی لازم، با اتکا به دیدگاه‌های استدلال‌گرایانه و بر مبنای پویای نظری خودساخته و تجربه‌محور، ضمن ارائه تصویری روشن از الاهیات آکادمیک، به نسبت آن با مسئله کبر ورزی در این حوزه پرداخته و در نتیجه راه‌کارهایی را برای برون‌رفت از این معضل ناگوار فکری و رفتاری ارائه دهد. نتیجه آن‌که، مبانی راهبردی استدلال‌گرایانه، به اصل تحقیق و پژوهش توصیه نموده که عمل روشمند به آن‌ها، تعصب اصحاب دین و کبر ورزی نتیجه‌شده در اندیشه و عمل استادان و شاگردان عرصه الاهیات آکادمیک را کاهش داده و به‌تبع، از نقد راسلی می‌رهاند.

تاریخ دریافت:

۴ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۵ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۰ دی ۱۴۰۴

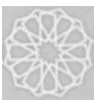
کلیدواژه‌ها:

نقد پدیدارشناختی، برتراند راسل، تعصب دین‌ورزانه، اصحاب الاهیات آکادمیک، کبر ورزی

* نویسنده مسئول: محمدعلی دیانی

آدرس: دانشگاه مازندران.

ایمیل: m.alidayyani@yahoo.com

۱ مقدمه

۱٫۱ ضرورت انجام پژوهش

وقتی فیلسوفی قابل توجه همچون برتراند راسل، زیست مؤمنانه و نگاه الاهیات‌محور را با معضله‌هایی مبنایی و ناگوار مواجه نمود، باید برای پیدا کردن نقاط ضعف و قوت این نظریه در اندیشه و عمل مخاطب نظریه کوشید تا میزان صحت و سقم آن، به صورت پدیداری بررسی گردد. به بیان دیگر، برای جلوگیری از افتادن اصحاب دین در ورطه کبر ورزی که؛ نتیجه بیان راسل است، لازم است تا ابعاد موضوع به گونه پدیدارشناختی دیده شده و با پاسخ‌های موجه، ضمن یادآوری نکات درست این نقد به اصحاب دین و الاهیات، به راهبردهایی استدلالی که به‌نوبه خود، نقد بیان راسل است، اشاره گردد.

۱٫۲ بیان مسئله

راسل در کتاب «چرا من مسیحی نیستم؟»^۱، راسل دین را در یک فرایند قطعی که منجر به تعصب خواهد شد، زمینه تحجر و جزم‌اندیشی می‌داند (ر.ک: راسل، ۱۳۹۸، ص ۱۹) که این نوشتار از آن به «کبر ورزی» تعبیر نمود. جدای از تلقی وی درباره همه مؤمنان ادیان؛ به‌ویژه مؤمنان مسیحی، به نظر می‌رسد، از حیث پدیدارشناختی، برای آسیب‌شناسی بیان راسل و در نهایت، پاسخ به نقد او، در بادی امر باید به «اصحاب الاهیات آکادمیک»؛ به عنوان سرآمدان و تأثیرگذاران این عرصه توجه کرد. کبر ورزی مقوله‌ای است که می‌توان آن را در عرصه‌های مختلف شئون حیات بشری دارای اثرات غیرقابل‌انکار یافت. این مهم که از آن می‌توان به عنوان یک خصیصه فکری و رفتاری منفی در سرشت آدمی تعبیر کرد، اگر از حیث فردی در شخص نهادینه شود، پیامدهای ناگواری را برای وی به همراه داشته و از حیث اجتماعی نیز می‌تواند دارای تبعات خسارت‌بار باشد. تمایل فکری و رفتاری فرد متکبر در گام اول به خویش‌نهادی فرد لطمه زده و علتی خسارت‌بار برای سایر ابعاد وجودی وی به‌شمار

می‌آید. بروز این خصیصه در نهاد آدمی تا آن اندازه توسعه می‌یابد که حیات اجتماعی وی را نیز خدشه‌دار می‌کند؛ زیرا کبر، صفتی است که فرد متصف به آن، نفس خویش‌نهادی را بزرگ‌تر از آن‌چه هست می‌بیند و پرواضح است که چنین اندیشه و عملی، محدود و مقید به جنبه‌های فردی شخص نمی‌ماند و حیات اجتماعی وی را نیز دربر می‌گیرد. علاوه بر کبر ورزی عقیدتی بسیاری از انسان‌ها در طول تاریخ، می‌توان شواهد متعددی را نشان داد که کبر ورزان علمی نیز چگونه خود و جامعه خود را به انحطاط و زوال کشانده‌اند. این مسئله آن‌گاه خطرناک می‌گردد که قرار باشد فردی از افراد جامعه، برای اقناع وجودی و معرفتی خویش، به سراغ آموختن و در نهایت آموزاندن آکادمیک علم دین (الاهیات آکادمیک) برود و با انبانی از پیش‌فرض‌ها و مقبولات پیشین به بسیاری از آموخته‌های قبلی خود، رنگ و جلایی متعبدانه دهد.

۱٫۳ پرسش پژوهش

اصحاب الاهیات آکادمیک (الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان) چگونه می‌توانند از کبر ورزی در عرصه‌های نظری و عملی، فاصله گرفته و از نقد راسلی بگریزند؟

۱٫۴ روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو کوشیده تا با روش پدیدارشناختی مبتنی بر نمودهای عینی-کاربردی و گونه توصیفی-تحلیلی؛ به جهت بدیع بودن موضوع و فقدان منابع تخصصی لازم، با اتکا به دیدگاه‌های راهبردی-استدلالی و بر مبنای پویش نظری خودساخته و تجربه‌محور، ضمن ارائه تصویری روشن از الاهیات آکادمیک، به نسبت آن با مسئله کبر ورزی در این حوزه پرداخته و در نتیجه راهبردهایی را برای برون‌رفت از این معضل ناگوار فکری و رفتاری ارائه دهد.

^۱ -Why I am not Christian?

۱/۵ پیشینه پژوهش

پژوهشی که به طور مستقل پیرامون موضوع انجام شده باشد در لابه‌لای جست‌وجوهای علمی و استفاده از پایگاه‌های مختلف جمع‌آوری داده‌های به چشم نمی‌خورد اما درباره اندیشه راسل درباره دین می‌توان به برخی منابع، از جمله به مقاله‌های زیر مراجعه نمود:

شوشتری (۱۳۸۰) در مقاله «مذهب از منظر علامه جعفری و راسل»؛ اشاره به تلاش علمی علامه جعفری در برقراری ارتباط با فیلسوفان برجسته غرب؛ از جمله نقدی بر مصاحبه «وایت» با «برتراند راسل» دارد. وی در این پژوهش آورده که راسل، ریاضیات را، مبنا و اساس تمام افکار خود دانسته و در خصوص نسبت علم و دین می‌گوید: «میان علم و دین، ستیزی نیست، زیرا علم به قبول یا انکار دین محتاج نیست، بالاخره زمانی خواهد رسید که علم جواب تمام سؤالات و مشکلات ما را بدهد». پژوهش پیش رو با بهره‌مندی از کوشش نویسندگان محترم، سویه دین از دیدگاه راسل را در مقاله یادشده بررسی نموده و نسبت آن با مسئله جدید خود، تحت عنوان کبر ورزی اصحاب دین را تحلیل نموده است.

علی‌دوستی و گلستانه (۱۳۹۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تحلیلی-تطبیقی نسبت عقل و دین از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی و برتراند راسل»، عقل را از دیدگاه راسل، متعارض با دین معرفی می‌کند و نگاهی تاریخ‌گرایانه در رابطه عقل و دین را به او نسبت می‌دهد؛ اما آیت‌الله جوادی آملی، عقل و دین را هماهنگ و در تعامل با یکدیگر می‌داند. با وجود تفاوت آشکاری که در دیدگاه این دو فیلسوف در نسبت‌سنجی عقل و دین وجود دارد؛ شباهت‌هایی نیز از جمله قائل‌بودن به محدودیت عقل، رستگاری دانستن غایت دین و ... به چشم می‌خورد. در پایان این نتیجه به‌دست‌آمده که سرچشمه اختلافات دو اندیشمند را می‌توان توجه آیت‌الله جوادی آملی به دین اسلام و توجه راسل به دین مسیحیت دانست؛ زیرا راسل با توجه به دین مسیحیت ایراداتی را بر

آن وارد کرده و آن ایرادات را به دیگر ادیان نیز تعمیم داده و در نهایت عقل و دین را متعارض هم معرفی کرده است. این در حالی است که آیت‌الله جوادی آملی با مبنا قراردادن آموزه‌های دین اسلام و برخی مبانی فلسفی، نتیجه متفاوت گرفته است. مشابه این نتیجه نیز در بخشی از نوشتار فرا رو آمده است.

۲ بحث

شایسته است تا پیش از ورود به تنه اصلی بحث، به مفهوم کبر ورزی به عنوان نتیجه عینی تعصب‌ورزی که مطمح نظر راسل است اشاره شود تا مراد از مقوله کبر در این پژوهش نیز آشکارتر گردد:

۲/۱ مفهوم‌شناسی کبر ورزی

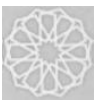
الف. کبر ورزی در لغت

از حیث ریشه‌شناسی، کبر ورزی یا استکبار از ماده «ک-ب-ر» به‌دست آمده و دارای معانی متعددی است. از جمله این معانی می‌توان به بزرگ‌دیدن کسی یا چیزی، تکبرکردن، خودنمایی و گردن‌کشی کردن (معین، ۱۳۸۷ش: مدخل استکبار)، کلان‌پنداشتن کسی، بزرگ‌منشی کردن و خود را بزرگ‌مرتبه پنداشتن (دهخدا، ۱۳۷۷: جلد دوم، مدخل استکبار)، برتری‌خواهی (مصطفوی، ۱۳۶۸: ج ۱۰، صص ۱۷ و ۱۸)، و نیز خودبزرگ‌بینی دروغین (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۳، صص ۴۶۵ و ۴۶۶) اشاره کرد.

ب. کبر ورزی در اصطلاح

چنانچه بپذیریم کبر صفتی است که فرد متصف به آن، نفس خویش را بزرگ‌تر از آنچه هست می‌بیند؛ بر این مبنا، کبر ورزی بر حسب و به اعتبار گونه‌های متعدّدش، می‌تواند دارای معانی اصطلاحی گوناگونی باشد. به اقتضای مدعای این پژوهش، کبر ورزی در حوزه علم دین (الاهیات) نیز از بارزترین مصادیق اصطلاحی استکبار به‌شمار می‌آید. نیز باید میان سه واژه ناظر به هم، تفاوتی بنیادین قائل شد و حدود و مرزهای مفهومی آن‌ها را از یکدیگر بازشناخت:

می‌شود. این مرحله اگر با رکود اندیشه همراه شود، وجه مشترک همه کسانی است که در عرصه عقیده و علم، از دست‌یابی به معرفت محروم شده و رگه‌های بالقوه استکبار در نهاد آن‌ها شروع به بنیان‌سازی نموده و بالفعل می‌گردد. این مقوله اسفناک بر دامن عموم معتقدان بی‌علم و عالمان بی‌اعتقاد در هر مرتبه‌ای از اعتقاد و در هر شاخه‌ای از علم درمی‌آویزد و زمینه گمراهی هر فرد از آن‌ها را فراهم می‌سازد. به اعتقاد نگارندگان، این امر آن‌جایی خطرناک می‌شود که قرار باشد فردی از افراد جامعه، برای اقناع وجودی و معرفتی خویش، به سراغ آموختن و در نهایت آموزاندن آکادمیک علم دین برود و با انبانی از پیش‌فرض‌ها و مقبولات پیشین به بسیاری از آموخته‌های قبلی خود، رنگ و جلایی متعبدانه دهد. به نظر می‌رسد این میزان از رنگ و جلای تعبدی، برای او تعصب و در نهایت استکبار می‌سازد. در توضیح این مدعا باید گفت: چنین فردی چون در حریم قدسی دین کندوکاو می‌نماید، به دلایل متعددی از جمله نداشتن جسارت کافی برای نقد اندیشه‌های خویش در حوزه دین، بی آن‌که اندیشه‌های سابق خود را دوباره تفلسف و بازاندیشی نماید (ر.ک: دینانی، ۱۳۸۸: مقدمه کتاب)، به درد تعصب مبتلا می‌شود و چون سنگ سامان معرفتی دقیق و قابل‌اعتنایی برای تشخیص حسن و قبح فکر و عمل خود بازنمی‌شناسد، در پندار و گفتار و کردار خویش دچار کبر ورزی می‌گردد. این نوع از کبر ورزی که با نام، روش و ابزار دین است، هم از جنبه‌های فردی و هم از جنبه‌های اجتماعی، تبعات ناگواری را در پی دارد. از نمونه‌های قرآنی و تاریخی این دسته از مستکبران، می‌توان به داستان ولید بن مغیره (مدثر: ۱۱، ۱۶، ۲۳) اشاره کرد (فرقانی، بی‌تا: ص ۲۶).

ب-۱. کبر ورزی در عرصه عقیده: مطابق عالی‌ترین متن وحیانی یعنی *قرآن کریم*، کبر ورزی در این حوزه ناظر به استکبار در برابر حق است که به دو صورت نمود پیدا می‌کند: الف: استکبار از عبادت و پرستش و خودداری از اظهار ذلت و خضوع در برابر خداوند و ب: استکبار از اطاعت خداوند (نسا: ۱۷۲ و ۱۷۳ / اعراف: ۱۳۰ و ۱۳۳ / یونس: ۷۵ / طه: ۴۳ و ۵۶ / مومنون: ۴۵ و ۴۶ / نازعات: ۲۰، ۲۳ و ۲۴) می‌توان موارد قرآنی آن را برشمرد (فرقانی، بی‌تا: ص ۱۶ و ۱۷). کبر کافرانی مانند فرعون، که با امتناع از گفتن لاله‌الاله و پذیرش حق از روی عناد و تکبر، به خدای متعال شرک و استکبار می‌ورزند نمونه بهین کبر ورزی عقیدتی نوع اول (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۱۲، ص ۱۳)، و تکبر ابلیس در داستان آفرینش آدم (ع) نیز صورت راستین کبر ورزی عقیدتی نوع دوم است.

ب-۲. کبر ورزی در عرصه علم: برخی افراد که به مدارج بالای علمی دست می‌یازند، این دست‌یافتگی در آن‌ها غرور علمی ایجاد می‌کند و آن‌ها را به کبر ورزی می‌کشاند. در طول تاریخ می‌توان شواهدی را نشان داد که مستکبران علمی، چگونه خود و جامعه را به انحطاط و زوال کشانده‌اند! از نمونه‌های قرآنی و تاریخی این دسته از مستکبران، می‌توان به داستان بلعم بن باعورا (اعراف: ۱۷۵ و ۱۷۶) اشاره نمود. مشهور مفسران بر این عقیده‌اند که منظور از عالم و دانشمندی که در این آیه از او سخن به میان رفته، بلعم باعورا است که در عصر موسی (ع) زندگی می‌کرد و از دانشمندان و علمای مشهور بنی‌اسرائیل محسوب می‌شد و حتی موسی (ع) از وجود او به عنوان يك مبلغ نیرومند استفاده می‌کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ج ۱، ص ۲۲۴).

ب-۳. کبر ورزی در عرصه علم دین: پس از شکل‌گیری اعتقادات در آدمی از همان اوان زندگی، با رشد ادراک و آموختن مفاهیم اعتقادی و گذر از دوران پیچیده تردیدها و شک‌ها و تزلزل‌های فکری، با ورود به عرصه علم‌اندوزی، تعصب به یافته‌های پیشین- اعم از عقیده و علم- در انسان تثبیت

۲،۲ راسل اصحاب دین

الف. نگره فکری راسل به دین

برتراند راسل^۱ در مقدمه اثر مشهور خود با عنوان *چرا من مسیحی نیستم* می‌گوید: «سال‌های اخیر شایعه شده که من نسبت به کلیسای ارتدوکس، مانند قبل، مخالفتی ندارم. این شایعه کاملاً بی‌اساس است. من معتقدم تمام ادیان بزرگ جهان، بودائیسیم، هندوئیسم، مسیحیت و کمونیسیم، هم مضر و هم نادرست هستند. از نظر منطقی کاملاً مشخص است که تنها یکی از این ادیان می‌تواند درست باشد. با این حال، هیچ‌کدام از آن‌ها با این موضوع موافق نیستند. به جز برخی استثناها، معمولاً دین هر کس از جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، نشئت می‌گیرد. این نشان‌دهنده آن است که محیط بر نحوه هدایت فرد مؤثر است. واضح است که علاقه‌مندان علوم دینی موجب پیدایش مباحث خداشناسی و اثبات وجود خدا شده‌اند. با این حال منطقی که آن‌ها در این راه استفاده می‌کنند، منطبق ارسطویی است که امروزه اکثر عالمان به جز منطبق‌دانان کاتولیک، آن را مردود شمرده‌اند (راسل، ۱۳۹۸، ص ۱۷)». وی در جای دیگری از این اثر می‌گوید: «جلوگیری از کنترل جمعیت از سوی کلیسای کاتولیک، اگر به مرحله اجرا درآید، جلوگیری از فقر و جنگ را غیرممکن خواهد کرد. عقاید هندوها مبنی بر این که گاو حیوان مقدسی است و یا ازدواج مجدد زن بیوه کار زشتی است، موجب مشکلات فراوانی می‌گردد. عقیده کمونیسیم مبنی بر دیکتاتوری اقلیت معتقد بر اکثریت، باعث ایجاد نفرت و انزجار عمومی شده است. گاهی چنین بیان می‌شود که تنها عقاید جزمی دینی می‌تواند باعث همگرایی و اتحاد گروه‌های اجتماعی شود، من معتقدم این سخن با تجارب تاریخی در تضاد است. تنها کسانی که بنده‌صفت هستند، می‌توانند بدون در نظر گرفتن نتایج آن، از این تفکر دفاع کنند به

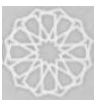
نظر من بهتر است به نیکی بگرویم؛ حتی اگر این کار موجب مشکلات ناچیزی شود. دنیایی که من آرزوی بودنش را دارم از حسادت و کینه و نفاق رها باشد و این نکته را درک کند که سعادت و خوشبختی تنها در همگرایی است و با جنگ و ستیز حاصل نمی‌شود. من آرزوی دنیایی را دارم که آزادی بیان سرلوحه آن باشد. دنیایی که بی‌طرفانه جوانان را در پیله سخت اعتقادات دینی محبوس نکرده باشد. این دنیا نیازمند تفکرات ترقی خواهانه است. تفکراتی که متحجر و جزم‌اندیش نباشد» (راسل، همان، ص ۱۹ و ۲۰).

ب. نقد راسل به اصحاب دین

برتراند راسل با نگاهی کاملاً انتقادی به مسئله دین می‌نویسد: «بحثی دیگر. من شدیداً به این موضوع معتقدم که ادیان برای بشر مفید نیستند و البته حقیقتی نیز در آن‌ها نیست. دین دارای دو نوع ضرر است: یکی ضرری است که فرد فکر می‌کند باید بی‌چون و چرا تسلیم آن باشد، بر وی رخ می‌دهد و دیگری ضرری است که به علت اصول کلی دین ایجاد می‌گردد. این اصول بر فرد این عقیده را القا می‌کند که فرد پاکدامن و پرهیزگار، تنها کسی است که دارای ایمان و دین است. یعنی فرد نباید هیچ عقیده مخالفی را برتابد و اگر با مدارکی علیه اعتقاد خویش روبه‌رو شد باید آن مدارک را نابود کند» (راسل، همان، ص ۱۸). وی معتقد است که در پرتو این روش یادشده، جوانان شوروی نباید چیزی از سرمایه‌داری بدانند و جوانان امریکایی نیز نباید از کمونیسیم چیزی بشنوند. او می‌گوید که این تقابل فکری، عقاید هر فرد را نسبت به خود بدون نقد باقی می‌گذارد و افراد را برای یک مبارزه همراه با تلفات، آماده می‌کند. این در حالی است که اگر تحقیق آزادانه نتواند فرد را به سوی اعتقاد به هر یک از دو عقیده سوق دهد، تبلیغات و آموزش دولتی، فرد را به سمت این عقاید رهنمون خواهد

^۱ - برتراند آرتور ویلیام راسل (Bertrand Arthur William Russell) زاده ۱۸ مه ۱۸۷۲ درگذشته ۲ فوریه ۱۹۷۰، همه‌چیزدان، فیلسوف، منطق‌دان، ریاضی‌دان، مورخ،

جامعه‌شناس، نویسنده، فعال سیاسی، برنده جایزه ادبی نوبل و فعال صلح‌طلب بریتانیایی بود (Hook, 1999, P.178).

تعبیر می‌شود، به معنای اثبات‌نشدن وجود خدا و منتفی‌نبودن کامل آن است (سلیمانی امیری، همان). دیدگاهی **فلسفی** است که دانستن درستی یا نادرستی برخی ادعاها و به‌طور ویژه، ادعاهای مربوط به امور **فراطبیعی**، مانند **الاهیات** و **زندگی پس از مرگ** و **وجود خدا** و **موجودات روحانی** یا حتی **حقیقت نهایی** را نامعلوم یا به شکل «ندانم‌گویی»، از اساس ناممکن می‌داند. لادری‌گری، از گرایش‌های فلسفی است که در عین باور به عینیت و واقعیت جهان، شناخت قسمتی از آن یا کل آن را ناممکن می‌داند. نکته قابل توجه این‌که، درباره مواجهه موضوع وجود خدا و ندانم‌گرایی، در تقسیم‌بندی قائلان به هر سویه از این تعریف: (اثبات‌نشدن وجود خدا و منتفی‌نبودن کامل آن)، باید به دو وجه آن توجه کامل داشت. از این روی، می‌توان از «خداباوری ندانم‌گرایانه» و «خدا ناباوری ندانم‌گرایانه» سخن به میان آورد. در اروپا در قرن نوزدهم، سورن کی‌یرکگارد^۱ دانمارکی در واکنش به تفکر هگل^۲ آلمانی که درباره شناخت خدا، قائل به عینیت‌گرایی بود؛ ذهنیت‌گرایی را مطرح کرد و معتقد بود که شناخت هیچ خدایی از طریق عینیت‌گرایی ممکن نیست و برای همین کسانی که می‌خواهند خدایاور باشند باید به این اعتقاد داشته باشند که «اگر من توانایی فهم عینی خدا را داشته باشم، دیگر معتقد نخواهم بود؛ اما از آن جایی که نمی‌توانم چنین کنم، پس باید اعتقاد داشته باشم.» (ر.ک: رادا کریشنان، ۱۳۹۳، ص ۴۱۷ و ۴۱۸). به بیان دیگر، درباره کی‌یرکگارد باید حکم به خدایاوری ندانم‌گرایانه داد. شخصیت بارز وجه دیگر این تعریف، یعنی خدا ناباور ندانم‌گرا، برتراند راسل انگلیسی است. او در کتاب **چرا مسیحی نیستیم** که مجموعه برخی سخنرانی‌ها و گفت‌وگوهای اوست، در گفت‌وگوی مفصلی با فردریک کاپلستون^۳ مشهور، ضمن توصیف اعتقاد خود می‌گوید: «به عنوان یک فیلسوف، اگر بخواهم برای شنونده‌های

کرد. در نتیجه جوانان از رشد باز می‌مانند و وجود ایشان مملو از کینه و دشمنی خواهد شد. این دشمنی‌ها، هم در طرف مقابل ایجاد می‌شود و هم نسبت به کسانی که به آن اعتراض دارند. به بیان دیگر، اگر تفکری که فرد را به سمت پذیرش استدلال‌ها سوق می‌دهد عمومیت یابد و به میزان قدرت و استحکام آن نسبت به آن معتقد شویم، بسیاری از مشکلات اجتماعی در سطح جهانی برطرف خواهد شد. راسل در ادامه این اظهارات، هدف از مقوله تعلیم و تربیت در تمام جهان را جلوگیری از این نوع افکار می‌داند و معتقد است کسانی که از ترویج عقاید بی‌پایه و اساس جلوگیری می‌کنند، برای تربیت جوانان مضر تشخیص داده می‌شوند. وی در یک نتیجه‌گیری، بر مبنای مقدمات یادشده، نتیجه این تفکر که چنین افرادی برای تعلیم و تربیت مضر هستند را ویژگی یک‌سان تمام ادیان می‌داند (راسل، همان، ص ۱۹).

پ. نقد و بررسی

به نظر می‌رسد برای فهم بهتر بیان و دیدگاه برتراند راسل پیرامون خداوند، ابتدا باید به چهار نگره کلی به این مفهوم اشاره شود و در نهایت، دیدگاه راسل مورد واکاوی و قرار گیرد.

درباره وجود خدا، دست‌کم چهار نگاه کلی، بر اندیشه فیلسوفان دین حاکم است:

الف. وجود برهان عقل‌پسند برای وجود خدا؛

ب. اثبات‌نشدن وجود خدا و منتفی‌نبودن کامل آن؛

ج. اثبات‌ناپذیر بودن وجود خدا؛

د. اثبات‌پذیر بودن عدم وجود خدا. (ر.ک: سلیمانی امیری، ۱۳۸۸، ص ۱۶۱ و ۱۶۲).

برای راسل نه خدا اثبات شده و نه انکار گردیده است. او در موضع لادری‌گرایی قرار دارد. لادری‌گرایی که در فارسی از آن به «ندانم‌گرایی»

³ - Frederick Copleston (1907-1994)

¹ - Soren Kierkegaard (1813-1855)

² - Hegel (1770-1831)

الف. الاهیات به مثابه رشته‌ای مضبوط و مستقل

در طول تاریخ، ادیان مختلف به منظور نظام‌مندی آموزه‌های ارزشی و معرفتی آیین خود، دست به ایجاد مراکز بسیاری زده‌اند تا در پرتو آن بتوانند الاهیات مربوط به خود را تدوین و نظام‌سازی نمایند. مانند: نالندا^۱ که شهری در استان بهار هند است؛ محل ایراد یکی از گفتارهای بودا بوده و بعدها یکی از مراکز بزرگ علم بودایی شد (هینلز، ۱۳۸۶: ص ۶۲۹). مدرسه افلاطون در قرن چهارم قبل از میلاد، شاهد گویایی بر صدق این مدعاست. مکتب نصیبین نیز مدرسه‌ای برای یادگیری آموزه‌های مسیحیت از قرن چهارم تا قرن نهم میلادی بود (ر.ک: همان، ص ۵۱۸). بعدها در قرن دهم میلادی نیز تأسیس دانشگاه الازهر مصر، مرکزی برای یادگیری آموزه‌های اسلامی قلمداد شد (سیوطی، ۱۳۸۷: ج ۲، ص ۲۵۱).

ب. دارابودن نظام سیستماتیک

الاهیات، دانشی است در قالب نظامی منسجم و کلی که اجزاء و عناصر آن، تحت اصول و روابطی با یکدیگر پیوستگی دارند. از این‌رو برای دانش الاهیات می‌توان نظامی سیستماتیک قائل شد (تیلیش، ۱۳۸۱: مقدمه جلد سوم).

پ. مشخص‌بودن قلمرو اختصاصی دانشی

یکی دیگر از ویژگی‌های الاهیات آکادمیک، معین بودن قلمرو اختصاصی این دانش است. در یک تقسیم‌بندی کلی و اصیل، الاهیات دو اصطلاح عام و خاص دارد: الاهیات به معنای عام، بر تمام فلسفه اولی تعلق می‌گیرد و موضوع آن، وجودی است که هیچ قیدی ندارد و مطلق است. الاهیات به معنای خاص نیز به آن بخش از این دانش که به شناخت خدا و عالم مجردات اختصاص دارد، گفته می‌شود. البته در برخی آثار فلسفی، عنوان علم الهی یا الاهیات تنها بر بخش الاهیات به معنی خاص اطلاق

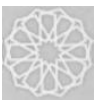
فلسفی محض، سخن بگویم، باید بگویم که خود را یک ندانم‌گرا توصیف می‌کنم؛ چرا که فکر نمی‌کنم برهانی قاطع، وجود داشته باشد که کسی بتواند اثبات کند که خدایی وجود ندارد... از سوی دیگر اگر بخواهم به یک آدم عامی بگویم، فکر می‌کنم که باید بگویم من یک خداناباور هستم؛ چرا که وقتی می‌گویم نمی‌توانم اثبات کنم که خدایی وجود ندارد، مجبورم که همچنین به همان‌سان بگویم که نمی‌توانم اثبات کنم که خدایان هومری، وجود ندارند.» (راسل، ۱۳۹۸، ص ۱۹۳ تا ۲۲۴).

از مجموع این دیدگاه می‌توان نتیجه گرفت که منشأ نگره راسل به دین از کجاست و باید این نگره را با نگاه او به مقوله خداوند مرتبط دانست. نکته دیگر؛ از آن‌جا که او به‌شدت منتقد مسیحیت کاتولیک بوده، برخی ادیان دیگر را نیز در همین راستا برشمرده است: «من معتقدم تمام ادیان بزرگ جهان، بودائیسیم، هندوئیسم، مسیحیت و کمونیسم، هم مضر و هم نادرست هستند. از نظر منطقی کاملاً مشخص است که تنها یکی از این ادیان می‌تواند درست باشد» (راسل، همان، ص ۱۷).

۲،۳ بازشناسی ویژگی‌های الاهیات آکادمیک

شناخت ویژگی‌های الاهیات آکادمیک از این جهت دارای اهمیت است که در پرتو آن می‌توان مختصات دقیق‌تری از مدعای این پژوهش به دست داد. ضرورت بازشناسی این ویژگی‌ها آن‌گاه روشن می‌شود که کاستی‌های فکری و عملی آن دسته از الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان دانشگاهی و حوزوی که منجر به تعصب و تکبر در ضمیر آن‌ها می‌شود را باید با این نوع از شناخت، مرتبط دانست. این ویژگی‌ها عبارتست از:

¹-Nalanda

شده است (ر.ک: شیرازی، ۱۳۸۳: ص ۲۱-۲۳ / تهنوی، ۱۹۱۶: ج ۱، ص ۵۲ و ۵۳).

ت. تنوع گرایش‌های مطالعاتی

الهیات به عنوان دانشی نظام‌مند و هدف‌دار از تنوع‌های گرایشی قابل توجهی برخوردار است. گرایش‌های درون‌رشته‌ای از قبیل: فلسفی، کلامی، عرفانی، اخلاقی، تفسیری، حدیثی، فقهی، حقوقی، تاریخی و گرایش‌های میان‌رشته‌ای مانند: تربیتی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، مدیریتی، سیاسی، اقتصادی، ادبی و مواردی از این دست. در زمینه گرایش‌های درون‌رشته‌ای، امروزه نیز الهیات آکادمیک دانشگاهی در ایران شامل گرایش‌هایی کلان از قبیل: علوم قرآن و حدیث، فلسفه و کلام اسلامی (و یا فلسفه و حکمت اسلامی)، فقه و حقوق اسلامی، ادیان و عرفان، تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی در مقاطع مختلف کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری است و نظام آکادمیک حوزه علمیه در ایران نیز با تمرکز بر گرایش‌های تفسیر قرآن کریم و حدیث، فقه و اصول، فلسفه و کلام در این عرصه گام برمی‌دارد. نکته حائز اهمیت آن‌که الهیات آکادمیک، به جهت گستردگی طیفی، زمینه وسیع و دامنه فراگیر خود، ظرفیت بسیار مناسبی برای مطالعات بین‌رشته‌ای دارد و می‌توان از آن به عنوان یکی از ویژگی‌های برجسته این دانش نام برد. این میدان مطالعاتی مشترک، تنها محدود به شاخه علوم انسانی نیست و برخی شاخه‌های دیگر علم را نیز دربر می‌گیرد. اما برای نمونه؛ در حوزه علوم انسانی: رشته‌های علوم تربیتی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مدیریت، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، ادبیات و تاریخ به منزله میدان‌های مشترک مطالعات بین‌رشته‌ای با الهیات به حساب می‌آیند. این رشته چنان ظرفیتی را داراست که در بستر آن، هم می‌توان زمینه‌های مختلف تربیتی، روان‌شناختی،

جامعه‌شناختی، مدیریتی، سیاسی، اقتصادی، ادبی و تاریخی موضوعات و مسائل دین را بررسی کرد؛ مانند جامعه‌شناسی دین، روان‌شناسی دین و...؛ و هم می‌توان به این دست از دانش‌ها از ره‌گذر الهیات، نگرشی دینی داشت و موضوعات و مسائل این دانش‌ها را تبیین دینی نمود؛ مانند جامعه‌شناسی دینی، روان‌شناسی دینی و... (ر.ک: واخ، ۱۳۹۱: بحثی پیرامون جامعه‌شناسی دین؛ راستگو، ۱۳۸۳: بحثی پیرامون مبانی و مفاهیم عرفانی در غزل فارسی).

ث. تنوع نگرش‌های مطالعاتی

نگرش‌های مفهومی^۱، تطبیقی^۲، مقایسه‌ای^۳ و... از جمله میدان‌های متنوع مطالعاتی در این دانش به‌شمار می‌آیند که با اتکا به آن‌ها می‌توان مدل‌های متمایز مطالعاتی را رقم زد.

ج. تنوع روش‌های مطالعاتی

همچنین است که علاوه بر نگرش‌های یادشده در دانش الهیات، می‌توان از روش‌های گوناگونی مانند روش هرمنوتیکی^۴، پوزیتیویستی^۵، پدیدارشناسی^۶ و... در ساختارمندی مطالعات الهیاتی بهره برد که به عنوان نمونه در این پژوهش نیز از روش پدیدارشناختی در نقد راسل به اصحاب دین بهره برده شد. بدین معنا که الهیات در دست اصحاب الهیات آکادمیک، به مثابه موجود زنده و حیات‌مند نگریسته شده و با توجه به نمودهای^۷ موجود این عرصه - و نه بودهای^۸ آن - از دل این پدیده عینی - و نه ذهنی - به ارائه راهبردهایی دست زده شد تا اصحاب الهیات آکادمیک با تمسک به آن، از نقد راسلی بگریزند.

چ. اصالت زاویه نگاه

از دیگر مواردی که به عنوان ویژگی بنیادین مرتبط با نگرش‌ها و گرایش‌های این دانش به‌شمار می‌آید، اصالت زاویه نگاه است. اگر بپذیریم الهیات به

^۵- Positivist method

^۶- Phenomenological method

^۷- Phenomenon

^۸-Noumenon

^۱- Conceptual attitude

^۲- adaptive attitude

^۳- Comparative attitude

^۴- Hermeneutic method

برای نمونه؛ در حوزه علوم انسانی: رشته‌های علوم تربیتی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مدیریت، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، ادبیات و تاریخ به منزله میدان‌های مشترک مطالعات بین‌رشته‌ای با الهیات به حساب می‌آیند. این رشته چنان ظرفیتی را داراست که در بستر آن، هم می‌توان زمینه‌های مختلف تربیتی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، مدیریتی، سیاسی، اقتصادی، ادبی و تاریخی موضوعات و مسائل دین را بررسی کرد: مانند جامعه‌شناسی دین، روان‌شناسی دین و...؛ و هم می‌توان به این دست از دانش‌ها از ره‌گذر الهیات، نگرشی دینی داشت و موضوعات و مسائل این دانش‌ها را تبیین دینی نمود: مانند جامعه‌شناسی دینی، روان‌شناسی دینی و... (ر.ک: واخ، ۱۳۹۱: بحثی پیرامون جامعه‌شناسی دین / راستگو، ۱۳۸۳: بحثی پیرامون مبانی و مفاهیم عرفانی در غزل فارسی).

۲،۴ زمینه‌های کبر ورزی در الهی‌دانان و الهی‌خوانان

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، کبر به مثابه یک صفت مذموم اخلاقی و اجتماعی است؛ آن‌جا که پا از دایره اندیشه و فکر فراتر بنهد و به عرصه رفتار و عمل درآید، می‌توان از آن به کبر ورزی تعبیر کرد. اکنون مجال آن رسیده برای اثبات این مدعا، بر اساس ویژگی‌های یادشده الهیات آکادمیک، به تبیین زمینه‌هایی که منجر به کبر ورزی استادان و شاگردان این عرصه و نیز تبعات ناگواری را که برای درک کاربردی جامعه از دین دارد، بپردازیم. این زمینه‌ها عبارتست از:

الف. عدم تفلسف و بازاندیشی مقبولات

پیشین

برخی الهی‌دانان و الهی‌خوانان چون در حریم قدسی دین کندوکاو می‌نمایند، به دلایل متعددی از جمله نداشتن جسارت کافی نقد اندیشه‌های خویش در حوزه دین، بی‌آن‌که اندیشه‌های سابق خود را دوباره تفلسف و بازاندیشی نمایند، اغلب چون سنگ بنای معرفتی سیالی برای تشخیص

منزله رشته‌ای مضبوط، دارای نظام سیستماتیک و قلمرو دانشی مشخص و هم‌چنین نگرش‌ها و گرایش‌های متنوعی است که همگی درصد دست‌یابی به حقیقت هستند، آن‌گاه با نگاهی روش‌شناسانه، باید حکم به اصالت‌مندی زاویه‌ای که آن نگرش خاص و یا گرایش خاص، به موضوع مورد مطالعه خویش نظر می‌افکند، داد.

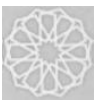
ح. توجه وافر به متن

متن‌محوری یکی از ویژگی‌های قابل توجه در شناخت و معرفی الهیات آکادمیک است که زمینه تحقیقات و تبعات گسترده‌ای را در خود دارد. در میان رشته‌های مختلف دانشگاهی از دانش‌های گوناگون، کم‌تر دانشی را در قامت الهیات می‌توان سراغ داد که متن‌محوری به ویژه در مقاطع تحصیلات تکمیلی تا این اندازه در آن محوریت داشته و مورد تأکید باشد. جدای از توجه صحیح به یافته‌ها و اندوخته‌های پیشینیان صاحب‌نظر، ثبات مکتبی، مدرسی و فکری را می‌توان در این مدل تعلیم و تعلم نشان داد که به نوبه خود ارزشی والا دارد. نکته مهم این‌جاست که به رغم نگاه متن‌محورانه، مدل یادشده آن اندازه ظرفیتی دارد که در پرتو آن، گفته‌های اندیشمندان پیشین در هاله‌ای از تقدس باقی نمی‌ماند و در فضایی آکادمیک و حرفه‌ای نقد و ارزیابی می‌شود. در نظام آکادمیک حوزه نیز این مسئله از قدمتی به درازای تاریخ شکل‌گیری این نهاد ارزش‌مند الهیات‌محور برخوردار است و اثرات غیرقابل انکار آن نیز بر اهل آن پوشیده نیست (ر.ک: ابن‌رشد، ۱۳۸۴: در جواب کتاب *تهافت الفلاسفه* ابو‌حامد محمد غزالی).

خ. ظرفیت‌مندی برای مطالعات بین رشته‌ای

چنان‌که معلوم شد، الهیات آکادمیک، به جهت گستردگی طیفی، زمینه وسیع و دامنه فراگیر خود، ظرفیت بسیار مناسبی برای مطالعات بین‌رشته‌ای دارد و می‌توان از آن به عنوان یکی از ویژگی‌های برجسته این دانش نام برد. این میدان مطالعاتی مشترک، تنها محدود به شاخه علوم انسانی نیست و برخی شاخه‌های دیگر علم را نیز دربر می‌گیرد. اما

و اخباریان در سیر تطور فقه و اصول اسلامی اشاره کرد. با یادآوری این نمونه‌ها به خوبی می‌توان زمینه‌های گرایش به کبر ورزی را در تفکر و رفتار آن‌دسته از الاهی‌دانان و الاهی‌خوانانی که زاویه نگاه‌های الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان دیگر را به رسمیت نشناخته و اصالتی برای آن قائل نیستند، مشاهده نمود.

ت. تفسیر به رأی

از موارد بسیار قابل توجه که نقش ویژه‌ای در کبر ورزی الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان ایفا می‌نماید و به نوعی می‌توان آن را جزو زمینه‌های اختصاصی بروز کبر ورزی در دانش الاهیات به‌شمار آورد، مسئله تفسیر به رأی است. به عنوان نمونه: چنان‌که می‌دانیم، منابع و مأخذ حجیت در الاهیات شیعی عبارتست از: *قرآن کریم*، سنت، اجماع، عقل. بر این اساس، هر یک از این منابع، با دامنه و وسیع و قلمرو گسترده‌ای که دارند و نیز تفاوت‌های نگرشی و گرایشی بسیار جدی؛ که پیش‌تر آوردیم، میدان‌گاه تضارب شدید آرا و احکام هستند و این موضوع، مختص مکتب تشیع و حتی دین اسلام نیست. از این‌رو زمینه تفسیر به رأی در برداشتها از این منابع، بسیار آماده به نظر می‌رسد. زمینه‌ای که فارغ از فرمایش نبی اکرم (ص) مبنی بر مذمت کسانی که یکی از این منابع؛ یعنی *قرآن کریم* را تفسیر به رأی می‌کنند (طبری، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۷۸)، می‌تواند به واسطه راه‌یابی تعصب و تنگ‌نظری، موجبات طرد، نفی و حتی تکفیر نگرش‌های دیگر را فراهم نموده و در نتیجه منجر به کبر ورزی در آن‌ها نیز شود.

ث. انحراف در انجام روشمند مطالعات

تطبیقی

متکلمان به واسطه مسئولیتی که برای خود تعریف نمودند، بیش از سایر نگرش‌ها و گرایش‌ها مطالعات تطبیقی انجام می‌دهند. متکلم در پی آن است تا با استفاده از دو ابزار عقل و نقل به فهم، تبیین، تنسیق، اثبات و دفاع از گزاره‌های دینی پرداخته و دین‌شناسی نماید. به بیان دیگر، فرد متکلم در پی دفاع از گزاره‌ها، اثبات برخی مفاهیم، تشریح فلسفه

حسن و قبح فکر و عمل خود بازنمی‌شناسند، در پندار و گفتار و کردار خویش دچار رکود فکری و عملی شده و این رکود، آن‌ها را به ورطه کبر ورزی می‌کشاند.

ب. نگاه متعصبانه و متعبدانه نسبت به

مقبولات پیشین

هرگاه تعصب به مثابه رویه‌ای فکری و رفتاری در فرد الاهی‌دان و الاهی‌خوان ریشه دوانده باشد، این فرد با انبانی از پیش‌فرض‌ها و مقبولات پیشین و با رنگ و جلایی متعبدانه، به مواجهه با امور فردی و اجتماعی می‌رود. این تعبد زیاد، در وی منجر به تعصب بی‌اندازه شده و در نتیجه مانع از بازناندیشی و کسب حقیقت می‌شود و او را در گرداب کبر ورزی مستهلک می‌سازد.

پ. به رسمیت نشناختن اصالت زاویه نگاه‌های

دیگر

حکم به اصالت‌مندی زاویه نگاه‌های دیگر نیز از مباحث پیشین این نوشتار بود. اکنون باید توجه داشت که از موارد بارز خلط نگرشی، می‌توان به خلط‌های مفهومی و مصداقی در ارزیابی‌های ارزیابان برون‌گرایشی و درون‌گرایشی اشاره کرد. تنها به عنوان ذکر نمونه‌ای برون‌گرایشی: عمده فقیهان الاهی‌دان و الاهی‌خوان که با عینک فقه صرف به میدان نقد و ارزیابی عرفان می‌روند دچار این خلط نگرشی در قضاوت‌های خود شده و حکم به رد و طرد بسیاری از گفتارها و رفتارهای اهل عرفان می‌دهند. شواهد تاریخی متعددی از این رفتار غیرحرفه‌ای و غیرآکادمیک در طول تاریخ الاهیات وجود دارد؛ در حالی که جدای از مسئله احترام متقابل که در این فرازهای تاریخی لگدمال شده، از حیث روش‌شناختی نیز چنین ارزیابی‌هایی دارای ایراد و اشکال فراوان است. هم‌چنین به عنوان ذکر نمونه‌هایی برون‌گرایشی: می‌توان به مجادلات همواره عارفان وحدت وجودی و وحدت شهودی در مباحثات عرفان نظری و عرفان عملی، منازعات دائم متکلمان شیعه و معتزله با متکلمان اشاعره در تاریخ کلام اسلامی و هم‌چنین کشمکش‌های همیشگی اصولیان

با رفتاری غیرآکادمیک، زمینه پرورش مدل‌های دیگر را سلب کرده‌اند. این مهم با وجود اهمیت بسیار، در عرصه نظام آموزشی و پژوهشی؛ اعم از تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری، مورد کم‌توجهی و گاه غفلت قرار گرفته درحالی‌که می‌تواند مبنای بسیاری از گفت‌وگوها و تعاملات الهیات‌محور در عرصه جهانی باشد.

ج. بی‌توجهی به مطالعات پدیدارشناختی

به موجب مدل پدیدارشناسانه، پژوهشگر براساس یافته‌های مکتب و تفکر مورد مطالعه خود؛ به دور از تعصبات درونی خویش، به بررسی توصیفی و تحلیلی آن یافته‌ها می‌پردازد. حال بر این مبنا باید به این پرسش بنیادین پاسخ داد که الهیات آکادمیک امروز -لااقل در ایران- تا چه میزان با این نگاه جامع‌نگر، تنش‌زدا و غیرمتعصبانه فاصله دارد؟ نظام آموزشی و پژوهشی الهیات‌محور، آن‌گاه که درصد شناخت مبانی ارزشی ادیان و فرقی مختلف به منظور نقد و در نهایت فربه‌سازی ایدئولوژیکی مرزهای دانش خود است، به منظور دین‌شناسی از مطالعات تطبیقی سود می‌جوید. این نگاه منجر به بی‌توجهی و حتی طرد سیاست‌گذاران عرصه الهیات آکادمیک شده تا به وضوح، دین‌پژوهی با مدل پدیدارشناختی را نادیده بگیرند و حتی چنین واحد درسی را در ساختار نظام آموزشی الهیات پیش‌بینی ننمایند. به نظر می‌رسد نادیده انگاشتن این مدل مطالعه در پژوهش‌های دینی و به رسمیت نشناختن آن در حوزه نظام آموزشی و پژوهشی، زمینه یک‌سویه‌نگری الهی‌دانان و الهی‌خوانان و در نتیجه کبر ورزی آن‌ها را فراهم می‌سازد.

ج. کم‌دقتی در بیان اظهارات، در قالب بیانات

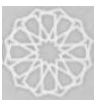
غیرکارشناسانه و غیرعلمی

یکی دیگر از موضوعاتی که در عرصه الهیات آکادمیک از سوی برخی الهی‌دانان و الهی‌خوانان سرمی‌زند، کم‌دقتی در بیان اظهارات، در قالب بیانات غیرکارشناسانه و غیرعلمی است که علاوه بر تبعاتی که در حوزه علمی این دانش چارچوب‌مند دارد، پیامدهای منفی شدیدی در عرصه اجتماعی داشته و

تولید گزاره‌ها و... است و به نوعی می‌خواهد تصویری عقلانی از دین ارائه دهد. وی هم‌چنین درصدد فربه‌سازی تئوری‌های ایدئولوژیکی و مکتبی دین یا آیینی است که خود وابسته و منسوب بدان است؛ از این‌روی اگر به مطالعات روشمند حوزه کاری خویش، یعنی پای‌بندی به دو ابزار عقل و نقل، خدشه وارد ساخته و مسیر آن را منحرف نماید، لاجرم بیش از همه انواع مطالعات پیش‌گفته مورد استفاده در دانش الهیات، زمینه کبر ورزی را فراهم می‌نماید. به این دلیل که به فرض ابراز نظرات متعصبانه و غیرعقلایی، چون جایگاه مدافع را دارد و درصدد القای نتیجه به مخاطب است، مجاب به دفاع با هرگونه ابزاری خواهد بود و این روش، بدون تردید زمینه کبر ورزی را در وی تقویت می‌نماید و جامعه مقید به اصل دین را به انزجار می‌کشانند. لازم به ذکر است که مفسران، عارفان، فقیهان و هر صاحب‌مشرب دیگری، آن‌گاه که در پی دفاع از گزاره‌های دینی باشند، به فعل متکلمانه روی آورده‌اند و اگر از روش مطالعه تطبیقی سود می‌برند نباید از ابزارهای روشمند آن؛ یعنی عقل و نقل فاصله بگیرند.

ج. کم‌انگاری مطالعات مقایسه‌ای

در مدل مطالعاتی مقایسه‌ای، پژوهشگر علاوه بر توصیف و تحلیل موضوع یا مسئله مورد مطالعه خویش، به توصیف و تحلیل موضوع یا مسئله همانند در مکتب یا تفکر دیگر می‌پردازد. به نظر می‌رسد به دلیل ترویج بیش از اندازه مطالعات تطبیقی در محافل الهیات آکادمیک و کم‌توجهی به ظرفیت بزرگ مطالعات مقایسه‌ای، بسیاری از الهی‌دانان و الهی‌خوانان نیز به دلیل عدم آشنایی با سایر مدل‌ها، دچار نوعی تعصب خاص در مبانی آموزشی و حتی پژوهشی خویش شده‌اند؛ تا آن اندازه که فهم خود از دریچه و نگرشی خاص از مذهب را به جای فهم از تمام مذهب و شوربختانه‌تر آن‌که به جای فهم کامل از سراسر دین نشانده‌اند و با القای صددرصدی آن به جامعه، بیانگر تعصب و در نهایت کبر ورزی خود در اجتماع شده‌اند؛ چرا که

نمایند. این طایفه با بازنگری و تفلسف در اندیشه‌های سابق خود، سنگ بنای معرفتی سیالی برای تشخیص حسن و قبح فکر و عمل خود خواهند شناخت و بدین ترتیب در پندار و گفتار و کردار خویش دچار رکود فکری و عملی نشده و این امر، آن‌ها را از ورطه استکبار و در نهایت استکبارورزی نجات خواهد داد.

ب. ترک نگاه متعصبانه و متعبدانه نسبت به مقبولات پیشین و روی‌آوری به نگاه جامع‌نگر

برای جلوگیری از تعصب به مثابه رویه‌ای فکری و رفتاری در فرد الهی‌دان و الهی‌خوان، این فرد باید انبانی از پیش‌فرض‌ها و مقبولات پیشین که با رنگ و جلایی متعبدانه در وی شکل گرفته را در مواجهه با امور فردی و اجتماعی کنار زند. در ضرورت عقلی ترک تعصب، آموزه‌های دینی موضعی صریح و آشکار دارند.

پ. به رسمیت شناختن اصالت زاویه نگاه‌های دیگر

الهی‌دانان و الهی‌خوانان با هر نگره فکری و عقیدتی، آن‌گاه که برای سایر زوایای فکری، اعتبار و اصالت قائل باشند و به صورت عملی سایر نگرش‌ها و گرایش‌های دیگر عرصه الهیات آکادمیک را نیز به رسمیت بشناسند، می‌توانند از مهلکه کبر ورزی اعتقادی گریخته و به فضای تصالح و تسامح رهنمون شوند.

ت. عدم تفسیر به رأی در برداشت‌های تفسیری از مأخذ حجیت در هر مذهب و یا هر دین

از موارد بسیار قابل توجه که نقش ویژه‌ای در گریز الهی‌دانان و الهی‌خوانان از ورطه کبر ورزی ایفا می‌نماید، پرهیز از تفسیر به رأی است. به عنوان نمونه، کسانی که آیات قرآن کریم را تفسیر به رأی می‌کنند، به واسطه راه‌یابی تعصب و تنگ‌نظری، موجبات طرد، نفی و حتی تکفیر نگرش‌های دیگر را فراهم می‌نمایند و در نتیجه، مستکبر خواهند شد.

باعث قضاوت‌های نابه‌جای اجتماعی در سطوح مختلف و لایه‌های متنوع آن می‌گردد. از آن ناگوارتر، برخورد غیرمسئولانه برخی از اصحاب این عرصه با طبقات مختلف تخصصی و عمومی جامعه است که به‌هیچ‌روی نه تنها حاضر به اصلاح فکر و یا سخن خود نیستند، بلکه با تعصب بیشتری به دفاع کورکورانه از اظهار غیرعلمی خود می‌پردازند. به نظر می‌رسد بروز چنین رفتارهایی نیز زمینه جدی کبر ورزی اصحاب این عرصه را در برابر اجتماع فراهم می‌سازد.

۲/۵ راهبردهای برون‌رفت از معضل کبر ورزی در عرصه الهیات آکادمیک

کبر ورزی که از آن می‌توان به عنوان یک خصیصه فکری و رفتاری منفی در سرشت آدمی تعبیر کرد، اگر از حیث فردی در شخص نهادینه شود، پیامدهای ناگواری را برای وی به همراه داشته و از حیث اجتماعی نیز می‌تواند آثار سوء داشته باشد. کبر به عنوان صفتی که فرد متصف به آن، نفس خویشتن را بزرگ‌تر از آن‌چه هست می‌بیند، می‌تواند خود و جامعه خود را به سوی انحطاط و زوال بکشاند! این مهم، چه در حوزه عقیده و چه در حوزه علم، دارای اثرات زیان‌بخش فردی و اجتماعی است و به مدعای نگارندگان خطرناک‌ترین وجه آن را باید در کبر ورزی در عرصه علم دین (الهیات آکادمیک) جست‌وجو نمود.

پس از بازشناسی ویژگی‌های الهیات آکادمیک و زمینه‌های کبر ورزی در الهی‌دانان و الهی‌خوانان، مجال آن است تا با ارائه راهبردها، گامی عملی در برون‌رفت از این معضل عمیق اندیشه‌ای و رفتاری اصحاب الهیات آکادمیک برداشته شود. برخی از این راه‌کارها بدین شرح است:

الف. تفلسف و بازاندیشی مقبولات پیشین به منظور ارتقای سطح دانش و بینش

برای این‌که الهی‌دانان و الهی‌خوانان بتوانند از رکود اندیشگی در امان بمانند، لازم است تا جسارت کافی نقد اندیشه‌های خویش در حوزه دین را تقویت

ث. تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری دقیق‌تر برنامه‌های آموزشی و پژوهشی عرصه الاهیات آکادمیک

اگر تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران برنامه‌های آموزشی و پژوهشی عرصه الاهیات آکادمیک دانشگاه و حوزه با این نگره عملی جهت درک عمیق‌تر از مبانی هم‌گرایانه جهانی این عرصه در قالب توجه شایسته‌تر به انواع مدل‌های مطالعاتی حوزه الاهیات، به طراحی و برنامه‌ریزی بپردازند، لاجرم پس از مدتی نه‌چندان دراز، اثر عملیاتی این برنامه‌مندی را در رفتار غالب الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان خواهند یافت.

ج. ترسیم چارچوبی روشمند در مطالعات تطبیقی حوزه الاهیات آکادمیک

الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان آن‌گاه که بخواهند موضوع یا مسئله مورد ادعای خود را محور ارزیابی و نقد آراء و نظریات مشابه قرار دهند، در حالی که رد و اثر آن موضوع یا مسئله در نگرش‌ها و گرایش‌های دیگر الاهیات قابل پی‌جویی باشد، به مطالعه‌ای تطبیقی دست خواهند زد تا به‌واسطه آن بتوانند از مبانی اندیشگی خود دفاع نمایند. به این ترتیب، پژوهشگران این عرصه می‌توانند با ترسیم چارچوب روشمند، اصحاب این حوزه را به میدان متوازی از دفاع اندیشه دینی رهنمون ساخته و از گرداب کبر ورزی فکری رها سازند.

چ. بها دادن به مطالعات مقایسه‌ای حوزه الاهیات آکادمیک

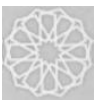
جهت رهاسازی بسیاری از الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان از قید مدل مطالعاتی تطبیقی به‌عنوان مدل مطرح، تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران سطوح مختلف آموزشی و پژوهشی دانشگاه و حوزه برای هم‌گرایی بهتر و تعامل کامل‌تر بین مذاهب و ادیان مختلف می‌توانند به مدل مطالعاتی مقایسه‌ای بها دهند تا پس از مدتی نه‌چندان دراز، اثر عملیاتی این مدل مطالعاتی را در اندیشه و رفتار غالب الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان بیابند.

ح. به رسمیت شناختن مطالعات پدیدارشناختی در حوزه الاهیات آکادمیک

نظام علمی الاهیات‌محور، آن‌گاه که درصدد شناخت مبانی ارزشی ادیان و فرق مختلف به منظور نقد و فریبه‌سازی ایدئولوژیکی مرزهای دانش خود است، ضمن سودبری از روش‌های مطالعاتی دین‌شناختی؛ مانند تطبیقی و مقایسه‌ای، شایسته است تا به مدل پدیدارشناختی نیز توجه نموده و حتی چنین واحد درسی را در ساختار نظام آموزشی الاهیات پیش‌بینی نمایند. درحالی‌که امروزه در عرصه الاهیات آکادمیک جهانی، مطالعات پدیدارشناختی، در عین قنّی و مشکل بودن، از جایگاه والایی برخوردار است و ضرورت توجه و بهره‌وری از آن در محیط‌های آکادمیک دین‌پژوهانه؛ اعم از مراکز آموزشی و نهادهای پژوهشی، غیرقابل انکار و اثبات‌پذیر است؛ به گونه‌ای که کرسی‌های مطالعاتی ادیان به منظور دین‌پژوهی از این مدل مطالعاتی سود می‌برند. به نظر می‌رسد توجه به این مدل مطالعه در پژوهش‌های دینی و به رسمیت شناختن آن در حوزه نظام آموزشی و پژوهشی؛ اعم از تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری، جهت فهم دقیق‌تر، هم‌گرایی بهتر و تعامل کامل‌تر بین مذاهب و ادیان مختلف آکادمیک دانشگاه و حوزه، زمینه یک‌سویه‌نگری الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان و در نتیجه کبر ورزی آن‌ها را به‌طور افزونی از میان خواهد برد.

خ. نهادینه‌سازی فرهنگ نقدپذیری در بین الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان

نقدپذیری در قالب نقدهای اندیشه‌ای درون‌دینی و برون‌دینی، یکی از راهبردهای عملیاتی جهت گریز از استکبار درونی، فکری و عقیدتی است که می‌تواند به‌مثابه کلید رفع بسیاری از سوگیری‌های غیر روشمند اصحاب الاهیات آکادمیک از جمله مقوله کبر ورزی و تعصب، قلمداد گردد. با تمرین صبر و مدارا نسبت به اندیشه‌ها و عملکردهای انتقادی، می‌توان به این مهم دست یافت.

درباره همه مؤمنان ادیان؛ به ویژه مؤمنان مسیحی، به نظر می‌رسد، «اصحاب الاهیات آکادمیک» در معرض نقد بیشتری قرار خواهند گرفت. همان‌گونه که گفته شد، یکی از مفاهیم پُرچالش که در عرصه دینی، سیاسی، علمی و اقتصادی، مورد نقد و نکوهش بسیار قرار گرفته، مسئله کبر ورزی است. کبر، از حیث گونه‌شناسی و تبارشناسی دارای تنوعاتی است که هر یک به نوبه خود ارزش واکاوی دارند؛ با این توجه که کبر ورزی به مثابه یک صفت مذموم اخلاقی و اجتماعی است؛ آن‌جا که پا از دایره اندیشه و فکر فراتر نهاده و به عرصه رفتار و عمل در می‌آید. نکته دیگر آن‌که باید میان سه واژه ناظر به هم، تفاوتی بنیادین قائل شد و حدود و مرزهای مفهومی آن‌ها را از یک‌دیگر بازشناخت؛ چنان‌که کبر ورزی در حوزه عقیده، با کبر ورزی در حوزه علم و در حوزه علم دین، هر سه را از یک‌دیگر متفاوت دانست. این پژوهش کوشیده تا با روش پدیدارشناختی؛ که مبتنی بر بررسی صفات پدیده‌ها (نمودها) است و به هیچ روی، به ذات پدیده‌ها (بودها) توجه ندارد؛ در نقد راسل به اصحاب دین بهره برده شد. بدین معنا که الاهیات در دست اصحاب الاهیات آکادمیک، به مثابه موجود زنده و حیات‌مند نگریسته شده و با توجه به نمودهای موجود این عرصه - و نه بودهای آن - از دل این پدیده عینی - و نه ذهنی - به ارائه راهبردهایی دست زده شد تا اصحاب الاهیات آکادمیک با تمسک به آن، از نقد راسلی بگریزند. در گام اول، تصویری روشن از ویژگی‌های الاهیات آکادمیک ارائه دهد و به جهت بدیع بودن موضوع و فقدان منابع تخصصی لازم، در توجه به اخذ منابع، ضمن وجود محدودیت‌های ویژه، الاهیات آکادمیک را دارای ویژگی‌هایی بداند که از جمله آن می‌توان به: الاهیات به مثابه رشته‌ای مضبوط و مستقل، دارا بودن نظام سیستماتیک، مشخص بودن قلمرو اختصاصی دانشی، تنوع نگرش‌های درون‌رشته‌ای و برون‌رشته‌ای و گرایش‌ها، اصالت زاویه نگاه، توجه وافر به متن، ظرفیت‌مندی برای مطالعات مفهومی، ظرفیت‌مندی برای مطالعات تطبیقی، ظرفیت‌مندی برای مطالعات

د. استقبال گسترده‌تر از نگرش‌ها و گرایش‌های ظرفیت‌مندتر دانشی و بینشی

الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان آن‌گاه که از نگرش‌ها و گرایش‌های ظرفیت‌مندتر دانشی و بینشی مانند عرفان و اخلاق جهت هم‌نوایی شایسته‌تر در عرصه الاهیات آکادمیک جهانی بهره ببرند همواره می‌توانند در مقوله غلبه بر اقسام کبر ورزی و تعصب موفق باشند.

ذ. توجه ویژه به تعلیم و تعلم فرهنگ گفت‌وگو

یکی از راهبردهای بنیادین جهت فرونشاندن کبر ورزی درونی، فکری و عقیدتی؛ که آن‌را می‌توان به‌عنوان حلقه‌ای مفقوده در مباحثات الاهیات‌محور امروز دانشگاه و حوزه به‌شمار آورد، مسئله توجه به تعلیم و تعلم فرهنگ گفت‌وگو است. اهتمام به این امر، خود به‌مثابه رشد شخصیت فکری فرد الاهی‌دان و الاهی‌خوان است.

ر. دقت در اظهارنظرات و پذیرفتن تبعات

نظرات غیرکارشناسانه و غیرعلمی

الاهی‌دانان و الاهی‌خوانان اگر از کم‌دقتی در بیان اظهارات و نیز بیانات غیرکارشناسانه و غیرعلمی فاصله بگیرند، پیامدهای منفی اجتماعی آن‌را کاهش داده و نیز باعث رفع قضاوت‌های نابه‌جای اجتماعی در سطوح مختلف و لایه‌های متنوع آن می‌گردند. برخورد مسئولانه برخی از اصحاب این عرصه با طبقات مختلف تخصصی و عمومی جامعه، تا اندازه زیادی می‌تواند زمینه برکناری کبر ورزی و تعصب را در برابر اجتماع فراهم سازد.

۳ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در قرن حاضر، فیلسوفی بزرگ هم‌چون برتراند راسل، دنیای مؤمنانه و عرصه الاهیات را با چالش‌هایی بنیادین مواجه نموده که چکیده آن‌را می‌توان در مفهوم «تعصب اصحاب دین» جست‌وجو کرد. به عقیده او، دین، منجر به تعصب شده و تعصب دین‌ورزان، نتیجه‌ای جز تحجر و جزم‌اندیشی در پی نخواهد داشت که این پژوهش، از آن به «کبر ورزی» تعبیر کرد. جدای از تلقی وی

روشمند مطالعات تطبیقی، کم‌انگاری مطالعات مقایسه‌ای، بی‌توجهی به مطالعات پدیدارشناختی، کم‌دقتی در بیان اظهارات در قالب بیانات غیرکارشناسانه و غیرعلمی، اشاره کرد. در نهایت، نگارندگان یافته‌اند که الهی‌دانان و الهی‌خوانان آکادمیک، با التزام به راهبردهای عملی بیان‌شده در این پژوهش، تا حدود زیادی می‌توانند در برون‌رفت از معضل فکری و عملی کبر ورزی، گام برداشته و با حرکت در این مسیر، نظریه خاص برتراند راسل را که متوجه اصحاب دین است به چالش بکشانند.

مقایسه‌ای، ظرفیت‌مندی برای مطالعات پدیدارشناختی، ظرفیت‌مندی برای مطالعات بین‌رشته‌ای اشاره کرد. در عین حال، بازشناسی ویژگی‌هایی از عرصه الهیات آکادمیک، که بتواند زمینه‌های استکبارورزی در الهی‌دانان و الهی‌خوانان را ظاهر ساخته و تقویت نماید، به طور دسته‌بندی و مرتب ارائه شده که از آن جمله می‌توان به: عدم تفلسف و بازاندیشی مقبولات پیشین، نگاه متعصبانه و متعبدانه نسبت به مقبولات پیشین، به رسمیت نشناختن اصالت زاویه نگاه‌های دیگر، تفسیر به رأی، انحراف در انجام

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، ۱۳۸۸ش، *نصیرالدین طوسی فیلسوف گفتگو*، نشر هرمس، تهران.
- ابن رشد اندلسی، ابوالولید محمد، ۱۳۸۴ش، *تهافت التهافت*، ترجمه و توضیح: علی اصغر، حلبی، انتشارات جامی، تهران.
- ابن منظور، محمد بن مکرّم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، چاپ بیروت.
- تهانوی، محمد اعلی، ۱۹۹۶م، *کشف اصطلاحات الفنون*، به کوشش: علی، دحرج، بیروت.
- تیلش، پل، ۱۳۸۱ش، *الهیات سیستماتیک*، ترجمه: حسین، نوروزی، نشر حکمت، تهران.
- دارتیگ، آندره، ۱۳۷۳ش، *پدیدارشناسی چیست؟*، ترجمه: محمود، نوالی، انتشارات سازمان سمت، تهران.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷ش، *لغت نامه دهخدا*، ۱۳۷۷ش، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- راداکریشن، سروپالی، ۱۳۹۳ش، *تاریخ فلسفه شرق و غرب (تاریخ فلسفه غرب)*، جلد دوم، جواد، یوسفیان، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- راستگو، سید محمد، ۱۳۸۳ش، *عرفان در غزل فارسی*، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- راسل، برتراند، ۱۳۹۸ش، *چرا من مسیحی نیستم*، گردآوری: پل، ادواردز، ترجمه: امیر، سلطانزاده، نشر علم، تهران.
- سلیمانی امیری، عسکری، ۱۳۸۸ش، *نقد برهان ناپذیری وجود خدا*، پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی، بوستان کتاب، قم.
- سیوطی، عبدالرحمان، ۱۳۸۷ق، *حسن المحاضره*، دارالکتب العلمیه، قاهره.
- شنکایی، مرضیه، ۱۳۸۸ش، *بررسی تطبیقی اسمای الهی*، انتشارات سروش، تهران.
- شایگان، داریوش، ۱۳۸۶ش، *ادیان و مکتبهای فلسفی هند*، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- شایگان، داریوش، ۱۳۸۷ش، *آیین هندو و عرفان اسلامی*، ترجمه: ارجمند، جمشید، انتشارات فرزانه روز، تهران.
- شیرازی، قطب الدین محمود بن مسعود، ۱۳۸۳ش، *شرح حکمه الاشراق*، اهتمام: مهدی، محقق؛ عبدالله، نورانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ق، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، دارالمعرفه، بیروت.
- طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵ش، *مجمع البحرين*، محقق: احمد، حسینی اشکوری، مکتبه المرتضویه، تهران.
- عدلی، محمدرضا، ۱۳۹۲ش، *صوفیان و بوداییان (سیری در تصوف اسلامی و رهبانیت بودایی)*، نشر هرمس، تهران.
- فرقانی، قدرت الله، بی تا، *استکبارستیزی در قرآن کریم*، واحد تحقیقات پژوهشکده تحقیقات اسلامی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، تهران.
- کاکایی، قاسم، ۱۳۹۱ش، *وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر اکهارت*، نشر هرمس، تهران.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸ش، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- معین، محمد، ۱۳۸۷ش، *فرهنگ فارسی (معین)*، نشر فرهنگ نما، تهران.

واخ، یوآخیم، ۱۳۹۱ش، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه: جمشید، آزادگان، انتشارات سازمان سمت، تهران.

هینلز، جان آر، ۱۳۸۶ش، *فرهنگ ادیان جهان*، ترجمه: گروه مترجمان، ویراستار: ع، پاشایی، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم.

Sidney Hook, 1399, "*Lord Russell and the War Crimes Trial*", Bertrand

مکارم شیرازی، ۱۳۸۲ش، *مثال‌های زیبای قرآن (امثال‌القرآن)*، گردآورنده: ابوالقاسم، علیان‌نژادی، نشر نسل جوان، قم، دو جلدی.

موحدیان عطار، علی، ۱۳۸۸ش، *مفهوم عرفان*، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم.

Russell: critical assessments, edited by A. D. Irvine, New York, Volume 1.